

Zgodovinsko - mestopisni obrazci.

(Spisuje P. F. H. *)

V. Idrija.

Ia zapadneji strani glavnega odrastka julijskih Alp, ki se vlečejo ob meji med Kranjskim in Goriškim, je globoka, kotlasta dolina. Oklépa jo proti vzhodu Magdalenina gora s strmim bregom, proti severo-zapadneji strani Kobalove planine, na jugo-zapadneji strani pa Struške gore s svojimi izrastki Gladko skalo in Tičnico. Ob podnožji gore sv. Magdalene se vije od juga proti zahodu Idrijca po dolini ter hiti preko meje v Sočo. V tej dolini se razprostira prijazno rudarsko mesto Idrija ob desnem in levem bregu Idrijce.

Mnogi kraji naše domovine, kjer je denes videti prijazna bivališča, bili so pred kakimi 3 ali 4 stoletji še obraščeni s temnimi gozdi. Tudi ta dolina je bila koncem 15. stoletja še divja. Temni gozdi z visocimi jelkami in smrekami ter s stoletnimi hrasti so pokrivali dolino; le sem ter tja ob gozdu je bila kaka oglarska kôča.

Nekateri starejši zgodovinarji sicer menijo, da so po teh krajih imeli že Rimljani svoje vojaške postaje. V to okolico stavijo nekateri rimske vojaške postaje „ad Silanos“ in „Larice,“ a drugi rimljansko naselbino „Artaro.“ A to so le mnenja brez zgodovinske podlage. Le toliko je gotovo, da je kraj pripadal k Furlaniji ter je imel za gospodarja Oglejske patrijarhe in pozneje goriške grofe; v cerkvenem obziru pa je bil podložen Oglejskim patrijarhom do 1751. leta. Kar se tiče cerkvâ po okolici, je le cerkev matere božje v spodnjej Idriji ali „pri fari“ starejša nego Idrija; a svojega duhovna je dobila še le v 16. stoletji.

Koncem 15. stoletja je živel v tej dolini nek kmet, ki je 1497. leta, kakor pripoveduje Valvazor, ali pa 1490. leta, kakor menijo novejši zgodovinarji, našel po naključji bogat Idrijski rudnik živega srebrâ. Kmet je bil bednar. Necega večera poskuša omenjeni kmet, čegar imé se nam ni ohranilo, svojo leseno posodo, katero je pripravil, da jo nese drugi dan na prodaj. Kar ugleda, da jeden škaif opušča. Da ga zamoči, postavi ga pod studenček, ki je žuborel na podnožji rožnega hriba poleg njegove kôče — na kraji, kjer stoji denes cerkev presv. Trojice. Zjutraj ko se zdaní, gre po škaif, zgrabi ga ter hoče odnesti. A posoda je tako težka, da je ne more premakniti. Strmeč pogleda v škaif in vidi, da se na dnú škaifa nekaj belega lesketá. Izlije vodo, in se še bolj začudi, ko mu na dnú ostane neka bela, srebrnkasta stvar — živo srebro, ki se je po noči z vodo vred v škaif nateklo. Gotovo je to tako težko, misli si, da nisem mogel škaifa odmakniti. Ali ker ni znal, kaj je ta stvar, niti je poznal njeno vrednost, napoti se ž njo v Loko. Tam ponudi nekemu zlatarju najdeno blagó na prodaj. Zlatar debelo gleda ubožnega bednarja, češ, kje neki je dobil toliko te drage kovine. A kmetič se dela, kakor bi sam tega prav ne vedel. Denar, ki mu ga zlatar za živo srebro

*) V IV. obrazci „Radovljica“ naj se čita na 76. str. v 43. vrsti mesto Saksenburga: Laksenburga; — in na 77. str. v 23. vrsti mesto prvega Ljubljanskega škofa: prvega Ljubljanskega prošta.

našteje, spravi ter se podá proti domu. Ta novica se k malu raznese po vsem mestu. Med potom se mu pridruži nek vojak, Andrej Perger, katerega so pa sploh na imé „Kazanderl Grifenski“ zvali, bajé zato, ker je bil doma iz Grifena na Koroškem. Že v mestu je slišal, kaj je mož na prodaj imel. Z raznimi zvijačami se mu posreči, da si pridobi kmetovo zaupanje in da mu pové, kje in kako je našel živo srebro. Dà, kmetič ga povabi še celó s seboj na dom, da bi mu natanko pokazal kraj, kjer je dobil živo srebro. Ta k malu nabere nekaj továrišev in delavcev ter prične kopati. — To je začetek Idriskemu rudniku, ki slovi denes malo ne po vsem svetu.

Ali tej družbi je manjkalo ne le potrebnega denarja nego tudi potrebne vednosti o rudarstvu. Tudi jim je delala voda pri kopanji mnogo zaprek na tem kraji. Zato so pričeli kopati na južnej strani. A ker niso mogli izvršiti pričetega dela iz omenjenih vzrokov, prepustili so rudnik 1504. leta nekej drugej družbi, katerej je bil načelnik Valentin Kutler iz Solnograškega. Ta nova družba je v dolini pričeto delo nadaljevala na ravnem. A z nobenim róvom ni prišla do rude; zategadel se je pričelo kopati naopik v globino. Tudi zdaj jim ni bila sreča mila. Že so načelniku pošli pripomočki, da ni mogel delavcev redno plačevati, in bal se je, da ne bi ustavili dela ter s silo zahtevali plače.

Na god sv. Ahacija — v dan 22. junija 1508. l. — prikopali so rudarji v globini blizu do 400 metrov srečno do rude. Vsi raz sebe od veselja popusté delo ter hité naznanit srečo podvzetniku. Ko Kutlerjeva žena sliši bližajoči se vrišé, misli, da so delavci prišli po zasluženó plačilo. Naglo stopi k oknu ter jim vrže svoj poslednji kinč — zlato verižico, proseč, naj si ž njo izplačajo, a njej in družini naj prizanesó. Ali vrišé se ne vleže. Delavci hité po stopnicah ter otmó družino strašnega strahú z veselím klicem: „Bog nam je dal srečo! prišli smo do rude!“ Neizrečno je bilo veselje vseh. V hvaležen spomin so imenovali jamo (šahto) „šahta sv. Ahacija.“ Ta šahta je bila nasproti sedanjej vhodnici (Einfahrtsstube). Tudi je Kutlerjeva žena dobila iz Rima privoljenje, da se sme na praznik sv. Ahacija v vedni spomin obhajati sprevod, kakeršen je v navadi na dan sv. Rešnjega telesa. Še danes se ta sprevod praznuje z vso mogočo slovesnostjo.

Društvo je zdaj prosilo cesarja Maksimiljana I., naj jim potrdi pravico na rudnik. Cesar usliši prošnjo; ali pridrži si pravico, da sme tudi na svojo roko pričeti kopati in pa deseti vinar od izkopanega živega srebrá. Zdaj se je rudarstvo zeló povzdignilo in na ta kraj se je naselilo mnogo ljudi vzlasti iz Solnograškega. Za časa benečanske vojske so zasedli Benečani Idrijo. Ko cesar to izvé, zaukaže stotniku Eriku, vojvodi Braunschweigskega in Ljubljanskemu škofu Kristofu, naj rudnik zopet vzameta Benečanom. Še tisto leto sta zapodila Benečane. Tudi je postavil Idriji lastnega sodnika — Viljelma Neumanna. Dolžnost mu je bila, da čuje nad pravicami posameznih deležnikov, razsoja prepire in pazi, da se cesarski davek natanko odrajtuje. Za tega časa je začel tudi cesar Maks I. na svojo roko kopati.

A komaj se je rudarstvo nekoliko povzdignilo, in Idrija postala znamenit kraj, kar zadene naselbino strašna nesreča. Leta 1525. se je utrgal vsled potresa kake četré ure od Idrije velik vrh hriba ter je zajézil Idrijco. Voda se je narasla tako visoko, da je zatopila rudnik. Segala je na kraj, kjer stoji ka-

pelica sv. Janeza. Nad 500 ljudi je kopalo noč in dan, da prekopljejo odtok vodi; v tem si je tudi voda sama prerila odtok. Idrija je bila oteta. Nekaj let kasneje (1532) pa se je podsulo nad 70 delavcev iz neprevidnosti. Kostni in orodje nesrečnih so še le 1762. leta in deloma 1832. izkopali. Leta 1522. so rudarji imeli že svojega kaplana.

Koncem 16. stoletja se prične za Idrijo nova doba. Avstrijski nadvojvoda Karl II. je ves rudnik dobil v svojino. Po svojem rudarskem sodniku Francu Kislingu ni le uredil rudnik po tedanji rudarskeji znanosti ter vpeljal nov red, nego ločil tudi Idrijo od Tolminske grofije, kamor je politično pripadala. S tem sta se med delavci zboljšala red in pravica. Prav po materino je skrbela tudi Marija Terezija za Idrijo ter je tu marsikaj zboljšala. Leta 1779. je dobila Idrija tudi kriminalno sodnijo za svoj okraj, doslé je pripadala še pod Tolminsko. Tatvina rude se je namreč zelo množila. Med tatovi so bili največ Tolminski podložniki. A odnotna sodnija ni kaznovala tatov, kakor so zaslužili; zato je izgubila sodno pravico nad Idrijo. V svarilni izsled je najvišje rudarsko sodišče obsodilo štiri zasačene tatove na smrt. Bili so obešeni izvan mesta.

Ko se je 1785. leta obvezal cesar Jožef II. in 1791. leta Leopold II. pošiljati na leto po 12000 centov živega srebra na Špansko, pričelo se je še živahnije življenje za Idrijo; ali na kvaru rudniku, ker se je gledalo samo na bolj bogate rudne kraje. Še le cesar Franc I. je 1800. leta to nepriliko odpravil.

V francoskih vojskah je bila Idrija često v rokah Francozov. Prvič je prilomastil francoski general Bernadotte v dan 22. marca 1797. leta v Idrijo. V naglici so odpeljali nad 15000 centov živega srebra in 420 centov cinobra. Še le naslednje leto so zapustili rudarsko mesto kakor tudi Kranjsko sploh. Meseca novembra 1805. leta so zasedli Francozi zopet Idrijo ter ondu ostali tri mesece. Tretjič so Francozi prišli v mesto v dan 20. maja 1809. leta in ga vsled Dunajskega miru v dan 14. oktobra 1809. leta tudi obdržali. Še le v dan 13. oktobra 1813. leta so cesarski pregnali Francoze iz Idrije.

V teku časa je zadela Idrijo marsikatera nezgoda. Leta 1766. so se v „šahti Marijnega spočetja“ sredi mesta vneli plini. Mnogo delavcev se je po nesrečilo. Leta 1803. je v rudniku nastal ogenj, in dotične šahte so se morale potopiti. Leta 1837. je pretfla rudniku zopet velika nesreča. Voda je pridrla v „Terezijino šahto.“ Še le naslednje leto se je s parnim strojem spravila voda iz rudnika. A ker se voda ni več dala zajéziti, odpravlja se še dandenes tem načinom. Leta 1846. v noči med 2. in 3. novembrom je zopet nastal ogenj v rudniku. Da se nevarnost odstrani, hiteli so nekateri rudarski uradniki na kraj; a našli so tu smrt, kakor tudi oni rudarji, ki so jim hiteli na pomoč. Da se ogenj pogasi, zatopili so dotično šahto. Trupla nesrečnih so se še le pozneje našla in slovesno pokopala. Piramida iz litega železa na pokopališču z njihovimi imeni kaže kraj, kjer počivajo ti nesrečni. Po ognji 1803. leta so zaslédili tu neko doslé neznano rudnino, obstoječo iz 949 delov ogelnika in 51 delov vodenca, imenuje se po Idriji — Idrijalit (Branderz).

Kakor je bilo že rečeno, pripadala je Idrija do polovice 18. stoletja v cerkvenem obziru k Oglejskemu patrijarhatu. Ko je pa 1751. leta papež Benedikt XIV. odpravil Oglejski patrijarhat, pripadel je avstrijski del novousta-

novljenej nadškofiji Goriskej. Takó je prišla Idrija pod novo nadškofijo. Goriski nadškof Mihael grof Atems je 1752. leta v dan 17. avgusta sam posvetil cerkev presv. Trojice. O tej priliki je tudi izpremenil kaplanijo v samostojno faro, ki je bila neposredno podložna goriškemu ordinarijatu; a 1792. leta je prišla k Ljubljanskej škofiji, in 1817. leta jo je Ljubljanski škof Avguštin Gruber povzdignil v dekanijo.

Naj tu še omenimo, da je v Idriji tekla zibelka mnogim slavnoznanim možem. Tu je zagledal luč svetá Karl grof Inzaghi, ki je bil do 1847. leta minister notranjih zadév. Njegov oče je bil rudniški svetovalec in predstojnik rudniku. Ljubljanskej škofiji je dala Idrija dva škofa: Antona Kavčiča, ki je vladal škofijo v viharjih časih francoskega zasédenja, in pa Antona Alojzija Wolfa, ki je svoje rojstno mesto razveselil z raznimi darili in ustanovami. A med učenjaki slovi Idrijčan France Hladnik, izvrsten rastlinoslovec, ki je bil 40 let učitelj in predstojnik Ljubljanskej gimnaziji.

Oglejmo si zdaj še sedanje mesto! Na zapadnej strani, na najlepšem kraji na prijaznem hólnci stoji grad, nekđaj „Gewerkenegg“ imenovan. Dodelali so ga okoli 1525. leta, da služi Idrijčanom v varno zavetje proti Turkom in Benečanom, ki so se često bojevali s cesarjem. Sezidan je v podobi nepravilnega čveterokota z dvema nadstropji, z dvoriščem in s stolpi ob treh stranéh. V njem so rudarski in drugi uradi; tudi služi v shrambo živega srebrá in cinobra. Malo ne v sredi mesta — na prijaznem prostoru — je mestna župna (farna) cerkev, posvečena patronoma rudnika: sv. Barbari in sv. Ahacijju. Tej cerkvi je vložil temeljni kamen Ljubljanski škof Tomaž Hren v dan 22. junija 1628. leta. Nekoliko od te cerkve, blizu gradú, je kapelica sv. Janeza, a na drugej strani ob podnožji rožnega hriba pa cerkev presvete Trojice. Sezidana je bila 1531. leta. Holmcu na vrhu stoji prijazna cerkvice sv. Antona. Tej cerkvi je vložil temeljni kamen arhidjakon Janez Križaj 1678. leta. Nekaj višje od nje je Kalvarija s postajami sv. križevega pota. Proti vzhodu od mesta poleg mostú, ki je čez Idrijco, stoji pokopališče s cerkvico sv. križa. Na južnej strani mesta, deloma še med hišami, stojé rudarska poslopja in vhodnica v rudnik. Hiše stojé deloma po dolini, deloma ob obrežini — večinoma posamezno in obdane z malimi vrtovi, kar daje mestu jako prijazno lice, če ga pogledaš iz kake višine. Prebivalcev ima Idrija 4284, ki se živé največ z rudarstvom, a ženstvo se pečá jako pridno s pletenjem čipek (špic). Idrijo veže cesta preko Govejeka z Loko, čez Dol z Vrhniko in Logatcem, preko Črnega vrha z Vipavo in čez Godoviče z železniško postajo v Logatcu.

P o u k.

Ako se ti priméri, da se razsrđiš bodi si na kogar koli, vselej poprej predno začneš govoriti, šteje do deset; ako si pa morda užé zeló razjarjen, šteje do sto!